

herOpenend

In HerOpenend, het vervolg van Kovaardij, bezoekt De Kovel voormalige abdijen van benedictijnen en cisterciënzers in de Lage Landen. De reporter van dienst gaat na wat er nog aan monastieke waarden herkenbaar is in en rond de herbestemde kloosters. Soms is de spirituele component verscholen en verloren in het landschap, soms is die zo verveven met het dagelijkse doen en laten van de 'bruiklener' maar zegt het de passant niets meer. Tot een opmerkzame geest een en ander heropent.

Herbestemd en heropend is alles wat het verdient bewaard te worden.

'Eeuwige kloosterwaarden in een nieuw en verrassend licht'

Harry van Royen

77

DE KOVEL

De aandacht voor behoud en herbestemming van religieus erfgoed, van een gewone parochiekerk tot een abdijcomplex, zit de laatste jaren duidelijk in de lift. Niet alleen het Europees Netwerk voor Religieus Erfgoed (www.frh-europe.org) is met die materie bezig. Binnen Icomos, de wetenschappelijke groepering voor monumenten- en landschapszorg van Unicef, werd op 7 maart 2017 de werkgroep Prerico opgestart. Dit *Scientific Committee for Places of Religion and Ritual* wil meer aandacht voor religieus erfgoed, ook in relatie tot de Werelderfgoedlijst. Daarbij komt toerisme gelukkig niet alleen meer aan bod als *deus ex machina* om religieus erfgoed te bewaren en een nieuwe functie te geven; trouwens, het aantal musea en hotels dat per regio in een voormalig klooster kan worden ondergebracht, blijft beperkt.

Deze stroomversnelling in internationale initiatieven is een duidelijk gevolg van de lokaal en regionaal gevoelde nood om de steeds snellere leegstand van religieus bouwkundig patrimonium op een doordachte manier te begeleiden. Overall wordt gezocht naar goede standaarden om medegebruik en vooral herbestemming van dat patrimonium in goede banen te leiden. Daarbij is het essentieel dat bij hergebruik de historische en spirituele gelaagdheid niet verloren gaat. Vooral projectontwikkelaars dienen gewezen te worden op de noodzaak om erfgoedwaarden naar behoren te evalueren en op een dusdanige manier te bewaren dat de afleesbaarheid van het bouwkundig verleden geen academische

Inleiding

In Leeuwarden, Europese Culturele Hoofdstad 2018, werd op 8 januari het Fakkels Initiatief ingeleid, waarbij de toorts geldt als eenheids- symbool om het belang van Europees erfgoed te onderstrepen, dus ook dat van eeuwenoude maar herbestemde kloosters. Dit sensibiliseringsproject van het in Brussel residerende platform *Future for Religious Heritage* wil tegen oktober een schatkist vullen met verhalen en boodschappen over religieus erfgoed uit heel Europa. Tijdens een conferentie in Parijs, in oktober van dit jaar, zal de Europese Commissaris voor Cultuur, de Hongaar Tibor Navracsics, dit symbool overhandigd krijgen.

Zal hij het in zijn speech hebben over licht dat brandend blijft, over een schat die niet teloor gaat? In ieder geval wil *De Kovel* het daarover hebben. Immers, alles wat heropend is, biedt een kans om de onvergankelijke waarde in een nieuw licht te zien.

Promo-foto van
Future for Religious Heritage
(Fakkels Initiatief).

oefening wordt voor een klein groepje hooggeschoolde experts, maar dat iedereen een grote mate van herkenbaarheid en begrip blijft voelen. Naast het (bouw)historisch aspect zijn er natuurlijk de omgevingsfactoren – zoals landschap en ligging – die vooral de stilte als noodzakelijke basis voor contemplatieve reflectie dienen te bevatten.¹

Kerken en kloosters hergebruiken?

De laïciseringsgolf die vanaf de jaren 1960 samen met de groeiende (neo)liberale commercialiseringsideologie ook van godsdienst en geloof een *shopping experience* maakte, is nog niet stilgevallen. Ook de in de 20ste eeuw gebouwde kerken ondergaan er de gevolgen van en kennen een steeds kleinere toeloop van parochianen. De bediening van parochies wordt verder bemoeilijkt door een slinkende instroom van priesters. Dat ‘dieet’ aan roepingen is evenzeer acuut in het kloosterleven, waar de rijke aanwas van roepingen uit de periode 1850-1950 alleen nog wordt geïllustreerd door een veelheid aan kloosters en abdijen die toen werden gebouwd maar in steeds sneller tempo worden verlaten door de oorspronkelijke gebruikers.

In veel landen nam het episcopaat nog tot begin van deze eeuw een afwachtende houding aan over de herbestemming van kerken of over het rabiate standpunt van diegenen die menen dat leegstaande gebedshuizen en kloosters best kunnen worden gesloopt. Nochtans waren er in Europa al genoeg lichtende voorbeelden en inspirerende kaders aanwezig. In Groot-Brittannië begonnen verschillende *Historic Church Trusts* (nu gebundeld in *The Churches Conservation Trust*), in samenwerking met de anglicaanse *Redundant Churches Committees*, al in de jaren 1970 met het uittekenen van een waarderingskader. *Norfolk County Council* publiceerde in 1978 een leidraad voor alternatief gebruik van kerkgebouwen. Daarbij werden zes verschillende opties behandeld, van medegebruik tot het omvormen tot (een) woning(en). De meeste aandacht ging naar reeds bestaande voorbeelden in Groot-Brittannië over medegebruik of hergebruik door overheden, gemeenschaps- en onderwijsinstellingen. Een nieuwe culturele of kernversterkende functie had en heeft een grote voorkeur, ook in latere leidraden en handreikingen. Die richtlijnen focussen vooral op parochiekerken. Op kaderrichtlijnen voor nieuwe functies in klooster- en abdijcomplexen was het nog even wachten.

Publieksevenementen en onderzoeksprogramma's

De aandacht voor het verscheiden karakter van religieus erfgoed werd in heel Europa gestimuleerd via het publieksevenement Open Monumentendag. Het staat elk deelnemend Europees land vrij om het Europees kernthema te volgen. Nederland deed dat in 2005, toen ‘gebouwd op geloof’ het sensibiliserings-thema was.² Kerken en kloosterpanden liepen vol en de problematiek van de leegstand van dikwijls wettelijk beschermd bouwkundig erfgoed geraakte in een positieve stroomversnelling. Niet alleen de algemene culturele waarde werd belangrijk geacht, ook het behoud van kerkgebouwen (grotendeels in

stand gehouden met belastingsgeld) en het herbestemmen van die bouwvolumes bleek interessant.

In 2007 liep het onderzoeksprogramma *The Future of the Religious Past* aan de Nederlandse universiteiten van Groningen en Tilburg. Dat maakte op academisch niveau wel iets los, maar niet onmiddellijk bij het grote publiek. Datzelfde geldt ook voor het Interregproject *Converting Sacred Spaces*, waarbij Nederlandse, Vlaamse, Engelse, Ierse en Franse partners de herbestemming van een aantal abdijen en kloosters bekeken. Het uitgangspunt van het project was om meer inzicht te verwerven in de redenen waarom gewone mensen een abdij- of kloostersite zo speciaal vinden. Een grondige kennis van het algemeen cultuurhistorisch belang van dergelijke sites zou dan de leidraad vormen bij andere duurzame herbestemmingsprojecten.³

Het Jaar van het Religieus Erfgoed in Nederland (2008) was een mooi sensibiliseringsvervolg. Dat werd door de Konferentie Nederlandse Religieuzen (KNR) ook zo begrepen. Een inventarisatieproject van het kloosterbestand diende aandacht te hebben voor herbestemmingsopties, zodat “goed rentmeesterschap respect kan genereren en de mogelijkheden van toekomstig gebruik onder ogen kunnen worden gezien en de volgende generaties er mee vertrouwd kunnen blijven”, stelde Tjeu Timmermans o.carm., de toenmalige voorzitter van KNR.⁴ De Nederlandse Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bouwde op deze aanzetten verder en maakte een technischer ‘handreiking’ voor de herbestemming van kloostercomplexen.⁵

Het herbestemmingsvraagstuk heeft als gelukkig neveneffect dat de cultuurhistorische interesse in het vroegere kloosterleven wordt aangewakkerd. Verschillende onderzoeksprojecten besteden nu ook aandacht aan de ruimere publieksverspreiding van de onderzoeksgegevens, ook digitaal, zoals een kloosterlijst en kloosterkaart voor Nederland.⁶ Maar niet alleen het kloosterbeeld anno 1500 moet op een ruime en goede manier ontsloten worden, ook de situatie anno 2018 dient verder in kaart gebracht te worden. De doelstellingen van de KNR uit het begin van dit millennium indachtig, dringt zich een regelmatige actualisering van de basisinventarisatie op.⁷

Adellijke facelift

De geschiedenis leert dat de herbestemming van religieuze gebouwen geen nieuw gegeven is. De opheffing van religieuze gemeenschappen tijdens de Reformatie in Noord-Europa ging veelal samen met de confiscatie van hun gebouwen en domeinen. Het Engeland van koning Hendrik VIII was daarbij in de periode 1536-1539 toonaangevend.

Een overgroot deel van de kloosterpanden werd afgebroken en verkocht als bouw materiaal. In grotere steden zoals Londen werden delen van geconfisqueerde kloosterpanden herbestemd tot adellijke stadshoven en gildehuizen.⁸ De restanten van abdijgebouwen op het platteland werden in de daaropvolgende eeuwen voor een deel geïntegreerd als romantische ruïne in de landschapstuin bij een nieuw landhuis. Fountains Abbey is een mooi voorbeeld:

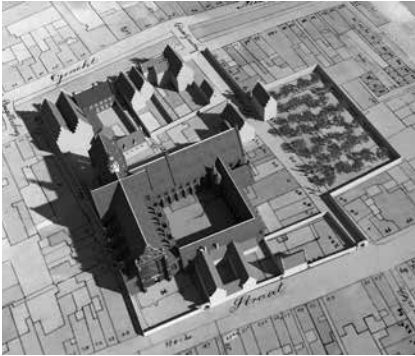
De tot landhuis omgebouwde Buckland Abbey in Devon (U.K.). © foto: B. Richardson.

de abdijrestanten zijn er een onderdeel van de watertuin van Studley Royal en vormen samen een World Heritage Site. Meestal vielen de niet bruikbare abdijgebouwen onder de sloophamer en werd de rest volledig geïntegreerd in het nieuwe landhuis, zoals dat gebeurde met Netley Abbey in Hampshire (in de 19de eeuw gerestaureerd tot een perfecte middeleeuwse ruïne) of met Buckland Abbey bij Yelverton (Devon), in de 16de eeuw verbouwd door achtereenvolgens Sir Richard Grenville en Sir Francis Drake, beide ontdekkingsreizigers. Maar niet elke nieuwe adellijke eigenaar kon zo'n grootschalig project financieren, zodat sommige erfgoeden een minimale verbouwing tot woning kregen, zoals de abdijsite van Boxley in Kent, oorspronkelijk gesticht door de 12de-eeuwse edelman William van Ieper.

Ook andere dan cisterciënzersites kregen een facelift. Zo werd Titchfield Abbey in Hampshire, een vroegere norbertijnenabdij, tot kasteel getransformeerd. In het illustere vroege kasteelleven van de nieuwe eigenaars, het geslacht Wriothesley, graven van Southampton, kwamen zelfs William Shakespeare en koningin Elisabeth voor. De koningin passeerde er in 1591 en zou Shakespeare inspiratie hebben bezorgd voor zijn toneelstuk *Liefdes list en leed* (*Love's Labour Lost*).⁹

Oorlogen en laïciseringsgolven

In de Noordelijke Nederlanden was vooral de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) nefast voor het monastieke leven. In alle zeven provinciën werden in deze periode abdijen gesloten, geconfisqueerd en veelal geslecht. Naast de verkoop als bouw materiaal kregen verschillende kloosterrestanten nieuwe bestemmin-

Het Catharijneconvent in Utrecht. Maquette op stadsplan.

Monumentale graanschuur van Ter Doest in Lissewege. © foto: KBOV Archief.

gen. Het huidige Catharijneconvent in Utrecht is nu bekend als museum voor christelijke religieuze kunst en geschiedenis. In deze oude bisschopsstad was het oorspronkelijk een opvanghuis voor daklozen, dat nadien een karmelieten- en johannietersklooster werd. Hun hospitaal werd in 1580 gewoon gecontinueerd door de stedelijke overheid tot in 1811. Daarna was de site volledig of gedeeltelijk in gebruik als kazerne, gymnastiekzaal, Belgische vluchtelingenopvang (WO I), werkgelegenheidskantoor, opslagplaats en museum.¹⁰

Maar de bouwkundige configuratie bleef niet overal even goed bewaard. De Sint Salvatorabdij in Susteren werd in 714 opgericht als dubbelklooster voor benedictijnen en benedictinessen. In 880 bleven alleen de vrouwen achter en enkele decennia later werd het een adellijk stift. De laatste abdis, prinses Clementine von Hessen-Rheinfels-Rotenburg (1747-1813) was ook kanunnikes in Thorn, maar ze werd in 1793 door Franse militairen aan de deur gezet. Korte tijd daarna brak men de abdijgebouwen af. Alleen de abdijkerk bleef behouden; ze werd een gewone parochiekerk die door architect Pierre Cuypers een ‘middeleeuws’ aanzicht kreeg.¹¹

In de Zuidelijke Nederlanden veroorzaakte de Tachtigjarige Oorlog (en zoveel andere militaire conflicten voor en na deze periode) veel schade, gelukkig grotendeels weer weggewerkt in de 17de eeuw. In het oude graafschap Vlaanderen werden veel landelijke abdijsites afgebouwd tot pachtboerderij en gingen de monniken en monialen in hun veiligere stadshoven wonen. Die werden verder uitgebouwd tot volwaardige abdijcomplexen.

De gevolgen van de annexatie bij het revolutionaire Frankrijk op 1 oktober 1795 had de impact van een aardbeving. Net zoals eerder in Engeland en de Noordelijke Nederlanden werden religieuze instellingen en hun goederen opgeheven en geconfisqueerd. Veel werd reeds in 1796 verkocht als ‘zwart goed’. Verkochte abdijen werden vaak als materiaalwerf gebruikt. Soms gebruikten de nieuwe eigenaars het klooster als zomerresidentie of verbouwden ze de panden zelfs tot fabriek, zoals gebeurde met de abdijkerk van Herkenrode, terwijl de abdijschoorsteen als pachtboerderij en voedsel kon opbrengen. Een van de

vele voorbeelden in Vlaanderen is de benedictinessenabdij Sinte Katherine of *Nonnemielen* bij Sint-Truiden, waar de heilige Lutgarde (van Tongeren/Aywiers) nog haar eerste stappen als novice had gezet. De lange geschiedenis die daar begon in 1231 eindigde in 1796. Van het klooster blijft nog een 18de-eeuws gebouw over dat in de 19de eeuw verder werd uitgebouwd tot kasteel *Spinveld*, een landhuis met aanpalend een deel van de voormalige abdijhoeve uit 1686.¹²

Minder ingrijpend waren de aanpassingen in de abdijsite Ter Doest in Lissewege. Deze cisterciënzerabdij werd na de samensmelting met het moederhuis Ter Duinen in 1624 gereduceerd tot een belangrijk uithof, dat in 1831 door de laatste monnik aan het (nog op te richten) bisdom Brugge werd geschonken. De grootse abdijschuur is een stille monumentale getuige van de vroegere landbouwactiviteiten, de rest van de gebouwen is getransformeerd tot een B&B (*bed and breakfast*) en een vermaard polderrestaurant.¹³

Ook de recente laïciseringsgolf noopt tot herbronning. De norbertijnenabdij Park in Heverlee (Leuven) is een statig complex waar reeds decennia restauratiewerken plaatsvinden. Restauratie zonder nieuwe invulling is natuurlijk als het houden van een witte olifant: duur en niet erg praktisch. Het integreren van het interdiocesane Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC) vanaf 1997 in de gebouwen van de Parkabdij was een omen. Sinds 25 oktober 2017 is er nu ook Parcum, het dialoogmuseum voor religie, kunst en cultuur.¹⁴ Parcum is een beetje het Vlaamse Catharijneconvent.

Vele van deze herbestemmingen hebben een duurzaam karakter, en als hun structuur behouden is, is hun spirituele waarde veelal ook (deels) bewaard.

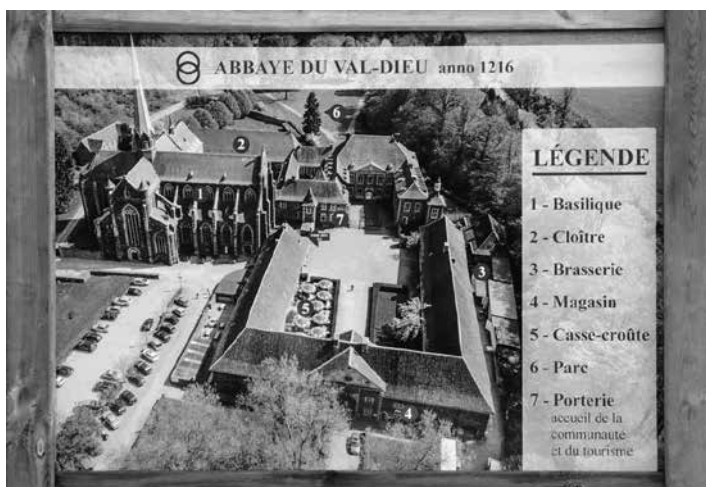
Nieuwe religieuze functies

In een abdijcontext kan herbestemming natuurlijk ook zo verlopen dat er een nieuwe religieuze invulling ontstaat. De ironie van de geschiedenis leverde mooie voorbeelden van hoe het kan verkeren. In het Friese Gerkesklooster, in de gemeente Achtkarspelen, werd vanaf 1240 door de cisterciënzermonniken van Klaarkamp een nieuwe abdij gebouwd, Jerusalem genaamd. In 1249 werd die stichting officieel opgenomen in de orde. De Tachtigjarige Oorlog betekende een vroegtijdig einde voor abdij en gemeenschap. De kerkklok verhuisde in 1571 naar het Deense Gadstrup; de abdij werd in 1580 opgeheven, de gebouwen afgebroken en verkocht als bouwmetaal. Alleen de brouwerij bleef staan. Die werd in 1629 in gebruik genomen als kerk voor de protestantse gemeente. Tot op vandaag fungeert het gebouw nog altijd als kerk.¹⁵

De cisterciënzerinnen van de abdij Ter Hagen in Gent hebben voor 1796 een typisch Vlaams parcours afgelegd. Eind 16de eeuw verlieten ze hun abdij in de polders bij Axel en trokken naar hun stadshof in Gent. Na de Franse liquidatie en een kort interludium bracht kanunnik Triest er begin 19de eeuw een hospitaal en de verplegingschool Sint Vincentius in onder. Alles werd en wordt nog altijd beheerd – met inachtnaam van de cisterciënzerspiritualiteit – door de Zusters van Liefde, die als eerste overste een cisterciënzermoniale van Maagdendaele in Oudenaarde hadden.¹⁶

De brouwerij van het Gerkesklooster, herbestemd tot protestants gebedshuis.
© foto: Bea Hoeks.

De voormalige cisterciënzerabdij van Val-Dieu in het Land van Herve, de bakermat van een nieuwe religieuze beweging en een toeristische trekpleister.

En dan is er ook nog de geschiedenis van de cisterciënzerabdij Val-Dieu in oost-België. Die is een toonbeeld van een golvend bestaan. Gesticht bij Hocht in 1185 door de monniken van Eberbach, werd in 1216 de abdij naar Val-Dieu verplaatst. De Franse annexatie betekende een cesuur, die pas vanaf 1844 werd hersteld door drie cisterciënzermonniken. Zij kwamen van de Sint-Bernardusabdij in Bornem om de monastieke site bij Aubel in het Land van Herve nieuw leven in te blazen. Hun opvolgers dienden in 2001 plaats te ruimen voor een leken-gemeenschap. Die leeft er in een monastiek klimaat en werkt deels in de cafetaria, de winkel en de brouwerij die er al sinds 1997 actief is.¹⁷ Het benedictijnse adagium *ora et labora*, waardoor de cisterciënzers groot zijn geworden, is er nu ingevuld door leken die van hun ‘huis’ een baken voor toeristen en rustzoekers hebben gemaakt.

Dat is een beweging die we binnen en buiten de Lage Landen wel meer zien opduiken. In de voorgaande reeks Kovaardij, die handelde over het huidige leven in benedictijnse en cisterciënzerabdijen, werd een enkele keer stilgestaan bij abdijcomplexen die een nieuwe spirituele invulling kregen. De benedictijngemeenschap in Oosterhout besliste om de Sint Paulusabdij open te stellen voor anderen. De broeders lieten in 2006 hun site over aan een gemeenschap van *Chemin Neuf*, die er in de bestaande structuur een familiaal geloofsleven organiseert.¹⁸

HerOpend

Het uitgangspunt van de reeks Kovaardij was om “de vrucht van de levens van al die generaties bidders voor ons” te bekijken, en te onderzoeken wat die “kloosters tot plaats voor mensen van vandaag” te bieden hebben. Abdijen intrigeren al eeuwenlang en waren en zijn gezochte rustplaatsen voor pelgrims en toeristen.¹⁹ De ene zoekt innerlijke rust in een historisch kader, de andere zoekt in diezelfde gelaagde omgeving verpozing bij een glas patersbier en een stukje paterskaas. De toeristische druk en de platte commercialisering loeren snel om de toegangspoort. Monastieke terminologie zoals ‘gastvrijheid’ krijgt een nieuwe invulling, authentieke recepten uit de stichtingstijd en een meditatieve kruidentuin worden in een marketingmix gedraaid waarin ‘beleving’ centraal staat en de rust – zeker in het toeristisch hoogseizoen – soms ver te zoeken is.

Maar na vele decennia met andere gebruikers en functies van de abdijsite, wordt de monastieke erfenis soms terug naar voren gehaald. Een van de voorbeelden daarvan is de Sint-Pietersabdij in Oudenburg. Deze benedictijnenabdij werd na de annexatie bij Frankrijk gesloten en werd gewoon een herenboerderij. Na een korte periode als hotel (eind vorige eeuw) kocht de stad het gebouw. Nu is het een archeologisch museum waar naast de abdijschiedenis vooral het Romeinse verleden van de militaire versterking wordt belicht. De tuin werd ‘monastiek’ heraangelegd.

De politieke gevolgen van de Tachtigjarige Oorlog en de Franse Revolutie waren in de late 16de en 18de eeuw nefast voor veel abdijen. Het rooms-katholieke reveil liet in de periode 1850-1950 veel nieuwe abdijen en kloosters ontstaan, maar ook die worden nu – eerder uit socio-culturele dan uit politieke overwegingen – voor andere doeleinden vrijgemaakt. In het slechtste geval worden ze – zoals vroeger – (gedeeltelijk) afgebroken. De zoektocht naar spirituele en rituele ruimte komt daardoor (weer) eens in een stroomversnelling terecht. Door de sociologische achtergronden dwarrelt die zoektocht 360 graden in het rond.²⁰ Tot zich hier en daar weer iets heropend. Zoals in Aduard bijvoorbeeld, een abdijencomplex dat een dorp werd – onze eerste halte op het itinerarium HerOpend.

Harry van Royen (*1965) is historicus. Onderzoekservaring deed hij vooral op in de domeinen industriële archeologie, nijverheidsgeschiedenis, historische milieuverontreiniging, monumentenzorg en herbestemming van industriële architectuur en monastieke instellingen in de Lage Landen. Van Royen trad onlangs toe tot de kernredactie van *De Kovel*.

Noten

- ¹ Stilleatlassen zijn voorlopers van ecologische herbestemming van stilteplaatsen zoals kerken en abdijen. Pioniers van die linkoptie waren Erik Galle (*Stilte-Atlas Vlaanderen*, Davidsfonds, Leuven, 2001) en Thom Breukel (*StilteAtlas van Nederland*, Balans, Amsterdam, 2000). Een vervolg werd specifiek rond abdijen gemaakt door Leo Fijen, Erik Galle & Petra Pronk in het boek *Wandelen met God rond abdijen*, Davidsfonds, Leuven, 2005.
- ² Ton van Schaik, *Gebouwd op geloof. Monumenten van religie*, Stichting Open Monumentendag, Amsterdam, 2005. In Vlaanderen was er dat jaar aandacht voor het eigen thema 'Hout'.
- ³ Ivo Adriaenssens e.a., *Converted Monasteries – Monastères convertis – Herbestemde kloosters*, Sien, Tienen, 2008.
- ⁴ Woord vooraf van Tjeu Timmermans in: Sjef Hendriks, *Kloosters als religieus erfgoed. Bouwstenen voor een te voeren beleid*, Matrijs, Utrecht, 2008.
- ⁵ *Een toekomst voor kloosters. Handreiking voor het herbestemmen van kloostercomplexen*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 2013.
- ⁶ www2.fgw.vu.nl/oz/kloosterlijst en <http://geoplaza.vu.nl/cms/maps/235-kloosterkaart>. Cf. Koen Goudriaan, "Kloosterlijst en Kloosterkaart. Digitale gegevensbestanden over de Nederlandse kloosters in de Middeleeuwen", in: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 31/3 (2017) 157-166.
- ⁷ Een mooi voorbeeld is de totaalinventaris voor de provincie Nederlands Limburg van Frans Hoebens, *Kloosters in Limburg*, Matrijs, Utrecht, 2017.
- ⁸ David Gaimster & Roberta Gilchrist (eds.), *The Archaeology of Reformation 1480-1580*, Maney Publishing, Leeds, 2003, blz. 221-324. De hoofdstukken in *Dissolution Landscapes and Secular Power* geven verschillende verbouwingen aan in Engeland en Noord-Ierland, die na de Suppression Acts van koning Hendrik VIII (1536 en 1539) werden uitgevoerd.
- ⁹ Cf. <https://theshakespearecode.blog>
- ¹⁰ Tarq Hoekstra & Casper Staal, *Catharijneconvent, van klooster tot museum*, Waanders, Zwolle, 2006.
- ¹¹ Frans Hoebens, blz. 204-205
- ¹² Cf. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/23013>; Metsterenweg 133-135, Sint-Truiden.
- ¹³ Rudy Desmedt e.a., *Monnikenwerk. Lissewege & Ter Doest. Geschiedenis van het witte dorp en zijn abdij*, Lannoo, Tielt, 2003.
- ¹⁴ Katrien Deckers e.a., "Parcum. Een nieuw museum in de abdij van Park", in: *M&L* 36/5 (2017) 75-80.
- ¹⁵ Philip Holt, *Schiere monniken en grijze vrouwen. Cisterciënzers in Nederland 1165-1797. Een overzicht*, Damon, Budel, 2015, blz. 148-150.
- ¹⁶ Martine Pieteraerens e.a., *Van Beaupré tot Zwijveke. Cisterciënzers in Oost-Vlaanderen (1200-1999)*, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 1999, blz. 124-125.
- ¹⁷ Thomas Lambiet, *L'abbaye Notre-Dame du Val-Dieu à Aubeil*, Institut du Patrimoine Wallon, Namur, 2016.
- ¹⁸ Ruud Staverman, "Chemin Neuf brengt nieuw elan in Oosterhout", in: *De Kovel* 37 (2015) 98-106.
- ¹⁹ Harry van Royen, "Op abdijsentocht in de Lage Landen. Gidsboeken als lees- en reiswijzers voor studie, contemplatie en recreatieve doeleinden", in: *De Kovel* 42 (2016) 85-92.
- ²⁰ Cf. Paul Pöst & Arie Molendijk (eds.), *Holy Ground. Re-Inventing Ritual Space in Modern Western Culture*, Peeters, Leuven, 2010. Neerslag van een internationale workshop die in oktober 2007 aan de Universiteit Groningen werd georganiseerd in het kader van het onderzoeksprogramma *The Future of the Religious Past*.